

*Світлана ЦУБЕРА,
студентка 6 курсу
факультету міжнародних відносин
ДВНЗ «УжНУ»*

ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УГОРЩИНИ

Правові норми, які на регіональному рівні мають сприяти захисту національних меншин, є достатньо широко представленими у законодавстві Угорщини. Рівень розподілу компетенцій, на думку угорських законодавців, виправданий у тій мірі, наскільки це дозволяє побудувати ефективну систему місцевого самоврядування, яка б відповідала досягненню головної мети – забезпечення гармонійного розвитку людини та її громадянських, а в нашому випадку національних, свобод. Сучасна Угорщина має не тільки сталі традиції, а й демонструє достатньо гармонійну суспільну модель, яка розвивається. В цьому відношенні для нас має значення угорська модель та досвід самоврядування, у яких певну долю займає національна політика, а звідси і витoki правової охорони етності.

Низкою документів, у яких регулюється статус етнічних меншин у правовому полі є внутрішні нормативно-правові рішення Угорщини. Угорське законодавство щодо національних меншин служить меті реалізації планів регулювання національних відносин не тільки в питаннях культури, освіти, але також і в питаннях забезпечення економічної складової етнічного потенціалу. Треба зауважити, що складний політичний шлях Угорщини до сучасного демократичного суспільства привів до аксиологічного розуміння необхідності відмовитися від бачення в існуванні поліетнічної держави причин для можливих конфліктів або загроз для культурної

самобутності титульного етносу. Розширюючи правове поле етноменшин шляхом закріплення їх національно-культурних потреб у конституції, угорський уряд створив сприятливий політичний клімат для розвитку етнонаціональних процесів шляхом, насамперед, самореалізації та використання існуючого нормативного механізму. При цьому, коли ми розглядаємо Угорщину як державу, де існують національні меншини, можемо достатньо впевнено заявити, що в загальному комплексі технологій керування етнонаціональними процесами на перший план висуваються етнічно-правові фактори, а на посткомуністичному просторі треба говорити скоріше про етно-соціально-політичні технології, тому щодо необхідності правового забезпечення процесу міжнаціональної стабільності додаються не тільки соціально-культурні фактори, але і соціально-політичні, соціально-економічні та історико-регіональні.

Угорщина, яка сьогодні порівняно з країнами європейського сходу має багаторічну стабільну базу економічного розвитку, фактично дистанціювалася від проблеми подолання етнорегіональної мозаїчності з точки зору економічно-регіонального районування. Парадигмою Угорщини стало збереження етнічної мозаїки автохтонних народів як свідчення етноцивілізованості титульного етносу. Тому органічна інтеграція Угорщини до мультинаціональної Європи була б неможлива без врахування етнонаціональної специфіки національних меншин, створення умов для збереження їх культурного побуту, традицій та психологічних особливостей, а головне – без надання етноменшині права вільно обирати свій шлях входження до оновленої Європи.

З огляду на останнє процедура етнічного вибору або національної самоідентифікації з наступною за цим перспективою має такі шляхи: перший включає в себе

консервацію національно-культурних цінностей, створення етнічного моноліту шляхом самоізоляції на основі морально-релігійної мотивації та гіпертрофії національно-патріотичних почуттів, з наступним за цим створенням на їх основі політичного гумусу, здатного протидіяти латентній експансії чисельно домінуючої нації. Історична практика демонструє, що такий шлях може призвести до загострення міжетнічних стосунків, створити конфліктну атмосферу. Другий шлях вибору полягає у обранні етноменшиною, її лідерами поведінки залежно від необхідності надати національній меншині більш інтернаціонального або консервативного характеру. В цьому випадку спостерігається певне зниження національної поляризації, створюється певна етнокультурна дисперсія, яка базується насамперед на правових засадах, а не на національних амбіціях, що в кінцевому рахунку є втіленням номіналістичної програми західної цивілізації шляхом досягнення суспільної гармонізації, використовуючи принцип задоволення потреб особистості, реалізації права малих етнічних об'єднань з наступною консолідацією у єдиний суб'єкт міжнародного права – народ [1].

Саме поняття “національне”, наприклад, для громадян Угорщини як європейців поступово стає категорією скоріше культурною, а точніше, етнокультурною. Сьогодні суспільний розвиток привів до того, що поступово жорсткий гомогенний політичний зв'язок між етносом та територією повільно втрачається, а на перший план у Європі висувається категорія економічна. Останні об'єднавчі тенденції у Європі дозволяють говорити про те, що в найближчій перспективі проблему взаємодії народів треба буде розглядати не з позицій національної території, а з точки зору території адміністративної. Це потребує кореляцій методологічних

засад вивчення правового статусу національних меншин, маючи на меті необхідність виробити сучасну офіційну доктрину злагодженого співіснування різних народів в умовах суспільно-політичної глобалізації [2, с.78].

В Угорщині проживають роми, німці, росіяни, євреї, словаки, хорвати, серби, словенці, румуни й українці. Національні меншини й етнічні групи, що існують в Угорщині, визначені в європейському і угорському законодавстві. Відповідно до нього в Угорщині вони є національними меншинами.

Угорщина по суті справи держава однієї нації. Національні меншини складають 3% (беручи до уваги тільки рідну мову), з яких цигани (130 тис.), німці (70 тис.), словаки (35 тис.), хорвати (30 тис.), румуни (25 тис.), серби та словенці (по 5 тис.), українців в Угорщині приблизно 1000 осіб.

Цигани розселені невеликими групами по всій території Угорщини. Німців найбільше на заході і півдні країни. Словаків – на південному сході Угорщини, в медьє Бекеш. Це переселенці зі Словаччини XVIII ст. Хорвати, румуни, серби та словенці розселені переважно вздовж кордону з Хорватією, Румунією, Югославією та Словенією. Українські поселення у північно-східній Угорщині виникли у XVII-XVIII ст.ст. як результат просування закарпатських українців на рівнину, після звільнення цих районів від турецького панування. У XIX а також XX ст.ст. майже все українське населення було мадяризоване. Свідченням української присутності в минулому у північно-східній Угорщині (Саболч-Сотмар-Берегмедьє) є приблизно 300 тис. угорців греко-католиків, що проживають тут. Українці у цих регіонах проживають розпорошено.

Етнічна історія угорського народу дуже складна. На території сучасної Угорщини здавна проживали фракійські

та ілерійські племена. Пізніше тут поселилися кельтські та германські племена, за ними там осіли гунни та авари, а з IV ст. стали поселятися слов'яни. В кінці IX ст. в межі держави вторглися угорські племена мадяр або угорців. Протягом кількох століть вони асимілювали проживаючі там слов'янські та частково германські племена. До складу формуючої на той період угорської народності ввійшли прийшли з угорцями зі сходу групи хазар та печенігів. В XII ст. половці-кумани та алани, які поселилися на Тисі та Дунаї запозичили угорську мову та культуру. Різні мовні та національні групи злилися з угорським народом пізніше, в XIV-XIX ст.ст. [3, с.354].

Торкаючись означеної проблематики, слід заглянути в історичне минуле угорської меншини на Закарпатті. Угорців (самоназва - мадяри) по праву називають корінними жителями нашого краю, бо вже пройшло понад 1100 років, як вони опинилися тут. Ще у VI-VII ст.ст. вони відомі як оногурські племена, які жили в приазовських степах. В першій половині VII ст. вони потрапили під вплив Хазарського каганату. Рухаючись на захід, угорці в 895-896 рр. перейшли Карпати й „здобули нову батьківщину” в басейні Середнього Подунав'я. Як пише один з дослідників, угорці „знайшли на цій території слов'янські поселення і встановили з їх мешканцями безпосередній контакт, який триває уже понад тисячу років”.

З тих часів виникають як окремі угорські, так і змішані поселення, де проживали русини, волохи, словаки, німці та інші етнічні спільноти. Наступна хвиля поселення угорців у нашому краї була пов'язана з завоюванням турками південної та центральної частин Угорщини (після поразки угорських військ під Могачем у 1525 р.) [4, с.184].

За роки перебування Закарпаття в складі Чехословаччини питома вага угорців у етнічній структурі

населення краю скоротилася. В порівнянні з часами австро-угорського панування в складі ЧСР угорці втратили політичний статус панівної нації, а в деяких питаннях, як, наприклад, в мовно-культурній сфері зазнавали дискримінації.

Становище докорінно змінилося на початку 1939 р., коли територія Підкарпатської Русі – Карпатської України була окупована Угорщиною й угорці знову отримали найсприятливіші умови в усіх галузях життя – на виробництві, в державній службі, в культурі.

За повоєнні роки приріст угорського населення був хоч і повільним, але стабільним і склав 13,6 %. Однак, як засвідчує один з дослідників, з входженням Закарпаття до складу України угорці в тій чи іншій мірі були включені в міграційні процеси. З початку 80-х років чисельність угорців стала поступово зменшуватись за рахунок виїзду на постійне місце проживання в Угорщину.

Демографічна ситуація в Угорщині має як специфічні, так і спільні з іншими країнами Східної Європи риси. Як і в інших країнах, які понесли великі людські втрати за часів Другої світової війни в Угорщині по сьогоднішній день кількість жінок значно переважає кількість чоловіків: на 1000 чоловіків припадає 1060 жінок. Така етнічна диспропорція статевої структури особливо відчутна в старших поколіннях, так як в молодших і середніх вікових категоріях сталося вже значне вирівнювання.

Своєрідність національних меншин алфелдської мережі населених пунктів характеризується густотою хуторів, в яких проживає до 1/4 населення. Розповсюдження хуторів пов'язане з тим, що частина селян як заможних, так і незаможних, поступово переселилась з великих сіл ближче до приналежних їм земельних ділянок [5, с.65].

На сучасному етапі серед проблем пов'язаних з етнічною приналежністю, чи не на перше місце висувають проблему ромів.

Деякі з ромів, переважно молодь, як кажуть, пішли в народ, тобто більше не ідентифікують себе з предками. Однак велика їх частина все-таки пишається своїм походженням. Особливо це проявляється в музичних обдаруваннях і спадкуванні батьківських занять. Чоловіки реставрують меблі, шують одяг та взуття, а жінки займаються родиною і дрібною торгівлею. Для синті і ромів гроші – не головне, важливо почувати себе вільним.

Однак сучасні умови угорського життя диктують ромам зміни перспектив існування. Наприклад, потреба в одержанні хоча б шкільної освіти. Змусити дітей ромів учитися – складно. Саме тому за підтримки уряду здійснений спеціальний патронажний проект для цієї етнічної групи. Жінки національності ромів інтегровані в школи, в яких діти ромів тільки числилися. П'ять педагогів як би переносять ореол родини в шкільні стіни і забезпечують дітям частку волі в шкільних рамках. Ці педагоги спілкуються з дітьми, пояснюють їм завдання, частенько допомагають досягти взаєморозуміння з угорськими школярами не тільки як перекладачі, але і як старші товариші. Успіх наявний. Відвідування занять дітьми синті і ромів стають регулярними, непорозумінь у школах менше. Та й батькам по душі цей проект, тому дітей у школу зараз віддають із задоволенням, адже багато хто з них не вміє ні читати, ні писати [6, с.56].

Особливе місце в етнополітиці Угорщини та в комплексі засобів внутрішньополітичної діяльності в галузі збереження народності, його культури є дії в напрямку перспективного розвитку національної освіти та науки. Угорщина зобов'язалась забезпечити освіту меншин рідною мовою “в межах території, на якій така мова

використовується з урахуванням стану... і без шкоди для викладання офіційної мови держави” [7, с.2].

Імплементуючи права національної меншини в галузі освіти у районах компактного проживання зберегли існуючі з часів Угорщини національні школи. Законодавча база, яка регламентує розвиток освіти, постійно доповнюється новими положеннями, але втрачені мовні позиції важко повернути назад. Наукові дослідження 90-х років свідчать про те, що мова найменш чисельного слов'янського етносу втрачає роль комунікативного засобу.

Чимало зроблено для задоволення можливостей отримати освіту всіх ступенів. Зараз у Закарпатській області функціонують 99 загальноосвітніх навчальних закладів з угорською мовою навчання, в т.ч. 63 школи, 4 ліцеї, 1 гімназія з угорською, 29 – з українсько-угорською, 2 – з російсько-угорською мовами. Діють понад 300 факультативів, 90 дошкільних дитячих закладів, де діти оволодівають угорською мовою.

Угорські відділення відкриті в Берегівському медучилищі, Ужгородському училищі культури, 9 угорськомовних груп діють у Берегівському профтехучилищі № 11, у філіалі сільгоспколеджу в с.Яноші. Вирішена проблема підготовки педагогічних кадрів на угорських відділеннях Ужгородського національного університету, Мукачівського педагогічного училища, у відкритому в 1996 р. Берегівському угорському педінституті. На базі Ужгородського національного університету діє Центр гунгарології та природничо-гуманітарний факультет з угорською мовою навчання.

Важливим моментом реалізації права національних меншин є існування умов для збереження і підтримки етноспецифіки в місцевості історичного та сучасного проживання. Показником правових засад розвитку і застосування мови та культури виступають засоби масової

інформації: газети, радіомовлення, телебачення. В області видаються газети та журнали угорською мовою: „Карпати Ігос Со”, „Берегі Гірлоп”, „Унгвідікі Гірек”, „Вісник Виноградівщини”; журнали: „Карпатолюі Семле”, „Паншіп”, „Готодік Шіп”, „Кезоктоташ”, „Ньомкереше”; дитячі журнали: „Бобіто” та „Ірко”. У Закарпатській державній компанії телерадіомовлення працює редакція програм угорською мовою. З 1993 р. у м.Берегові діє Угорський національний театр.

Таким чином, по-перше, сучасним угорським законодавством зроблені значні кроки в напрямі розширення правової системи щодо національних меншин. По-друге, складне становище етноменшин спонукає національно-культурних діячів відійти від практики очікування зверху готових рецептів виходу з кризової ситуації та шукати свої методи подолання асиміляції, спираючись на власні внутрішні сили. При цьому хочеться зазначити, що в існуючому законодавстві Угорщини надано меншинам стільки правових гарантій, скільки остання визначила за потрібне для свого власного конформізму в середовищі. Майбутня доля національних меншин залежить від їх національної свідомості та бажання усвідомлювати себе народністю з притаманними їй властивостями.

І тому, на наш погляд, поняття національна меншина має застосовуватися до тих меншин, що своїми історичними, етнічними ознаками певним чином пов'язані із державотворчою нацією. Наприклад, національна меншина німців, що проживає на території сучасної Угорщини належить за своїми етнічними та культурними ознаками до німців, які є державотворчою нацією Німеччини. При цьому якщо ми звернемося до сербів та хорватів, то вони протягом своєї довготривалої історії ніколи не належали до державотворчого народу і завжди

були меншістю, але меншістю, що має певні етнічні ознаки – мову, культуру – і відповідно самоідентифікують себе. Цілком логічно ми можемо вважати їх етнічною меншиною, а за громадянськими ознаками – представниками Угорщини.

Не менш важливим, ніж інші принципи в галузі етнорегіональної політики, є просторово регіональна спрямованість, яка би враховувала насамперед принцип збереження національної одиниці з врахуванням етнічних кордонів. Безпосередньо у 32/В § (2) Конституції Угорщини визначені принципи регіональної політики. У цих статтях увага приділяється питанню справедливого, рівномірного розвитку регіонів, що є логічним витком для створення ґрунтовної бази розв'язання національного питання. У конституції підкреслюється необхідність “створити однакові умови для праці та життя людей у всіх частинах держави”. Виходячи з цього, регіональна політика, що впроваджується в Угорщині, спрямована на зняття впливу негативних факторів, які існують у регіонах.

Сучасний світовий підхід і Конституція Угорщини передбачають, що загальноприйняті норми і принципи міжнародного права являють собою складову частину правової системи Угорщини. Сучасна Конституція Угорщини передбачає, що: “Всі люди рівні перед законом... Ніхто не може бути скривдженим або мати перевагу через свою стать, походження, рід, расу, мову, свою національність” [8, с.197].

Угорщина намагається предметніше наблизитись до сучасних правових норм щодо захисту національних меншин. При цьому влада враховує не тільки власні історичні традиції, що склалися, але й загальноєвропейські вимоги щодо збереження яскравої національної палітри В Угорській Конституції задекларовано принципи прихильності Угорщини завданню створення об'єднаної

Європи, а звідси – становлення до нормативних актів, що видаються спільнотою. Їх гносеологічне коріння базується на західноєвропейських традиціях, в яких суб’єкти права від загального поняття “національна меншина” конкретизуються в окремі величини, по відношенню до яких держава бере зобов’язання про “збереження та подальше здійснення прав і основних свобод кожної людини”. По-друге, саме поняття “національне” для громадян Угорщини як європейців поступово стає категорією скоріше культурною, а точніше, етнокультурною, на відміну від раніше панівної етнополітичної або етноекonomічної. Етнічна особистість – це стан духовний, індивідуальний, тому “кожна особа, яка належить до національної меншини, має право вільно вирішувати, вважатися їй чи не вважатися такою, і таке рішення або здійснення прав у зв’язку з ним не повинно зашкоджувати такій особі” [9, с.328].

Угорці є одним з небагатьох народів Європи, які чітко усвідомлюють своє неєвропейське (азіатське) походження. Це народ угорської мовної групи, уральської мовної сім’ї. Їх самоназва „мадяри” давньоугорською означає „людина”. Предки угорців (сім племен) переселились з Південного Уралу на територію сучасної Угорщини у 896 році. Проникнення проходило через Верецький перевал (Українські Карпати), Трансільванію та пониззя Дунаю. У 974 році угорці прийняли християнство і стали частиною європейської цивілізації. Етногенез угорців дуже складний, у ньому брали участь представники слов’янських, германських, романських, тюркських та іранських народів. Це вплинуло, зокрема, на збереження у складі угорців окремих етнографічних груп (субетносів). Основні з них – це кумани і яси, палощі, робокези і гетеші та гайдуки. Кумани і яси розселені на південний схід від Будапешта у медьє Бачкішкун, Пешт та Яс-Нодькун-

Сольнок. На сході медьє Новоград розселені палоці. В етногенезі куманів і палоці взяли участь половці (кумани), ясів – племена, споріднені з північно-кавказькими осетинами. Робокези і гетеші, близькі за матеріальною культурою до словенців, населяють крайній захід країни у медьє Гайду-Бігар.

Майже 4 млн. угорців проживають за межами Угорщини. Зокрема 1,9 млн. осіб – у Румунії. Там вони утворюють окрему етнографічну групу угорців-секеї, або секлери. У Словаччині проживає 0,6 млн. угорців, у Югославії – 0,5 млн., живуть також у США, Канаді тощо. В Україні – 163 тис. осіб, з них 156 тис. проживає на Закарпатті.

Практика реалізації принципу самовизначення народів і націй свідчить, що це не тільки складний, але і нескінчений процес. Спроби спростувати цей факт, опираючись на досвід соціалістичного будівництва, виявилися марними. Однак відкидати його як щось непотрібне теж нема підстав. Згідно з законом заперечення заперечування, нагромаджений історичний досвід суспільством не втрачається і, якщо воно здатне вчитись наперед в будь-якій сфері, наприклад, у національних відносинах.

Першим і найбільш помітним в рамках Закарпаття кроком в плані реалізації права на самовизначення на рубежі 80-90 років стала вимога Товариства угорської культури Закарпаття про створення національної автономії. Угорське населення становило на той час в області найчисленнішу із національних меншин – 12,5 % від загальної кількості населення. За роки радянської влади для задоволення його національних потреб було зроблено чимало. Зокрема, працювало 68 шкіл, 63 дошкільні дитячі заклади з угорською мовою навчання та виховання. Велись відповідні телепередачі та радіомовлення, видавалось 6

газет, при Ужгородському національному університеті діє єдиний в Центрально-Східній Європі Центр гунгарології, який очолює професор П.М. Лизанець [10].

Однак цей стан не задовольняв певну частину угорської інтелігенції. І для цього були підстави. Невирішеною залишалася низка питань щодо вищої освіти угорської молоді, роботи закладів культури тощо.

У перспективі створення угорської національно-територіальної автономії стало би, на наш погляд, невичерпним джерелом політизації національних відносин на Закарпатті і поштовхом до розділу поліетнічної території області на окремі анклавні подібно до того, що було зроблене раніше більшовицьким урядом в масштабах СРСР. Розпад і зникнення цієї держави з карти земної кулі переконливо свідчать, що в 1922 році було обрано не найкращий варіант реалізації принципу самовизначення націй.

У цьому ж контексті, очевидно, слід розглядати також вимогу „Общества карпатских русинов”, висунуту 29.09.1990 р., про надання Закарпаттю статусу автономної республіки. Будучи проявом регіонал-сепаратизму в період послаблення союзного центру, ця ідея була схвально зустрінута місцевою партійною та радянською елітою. Вона імпонувала їй тим, що обіцяла нові привілеї та значно більші владні можливості. В умовах рівноваги сил між центром і національними республіками з існуванням такої ініціативи можна було цілком миритися. Однак після набуття Україною незалежності картина різко змінилася. На перший план усім ходом подій висувалось завдання укріплення національної державності. Тому русинська ідея, попри всі інші обставини, об'єктивно ставала загрозою для єдності країни і не могла зустріти підтримки на вищому рівні [11, с.45].

Якщо урядові кола Угорщини виявили недовіру до русинів, українців, румунів, словаків та представників інших національностей, то угорські трудівники з розумінням ставилися до всіх інших жителів краю.

На жаль, репресивна хвиля сталінського режиму прокотилася насамперед по угорцях. Причому незалежно від класово-політичної орієнтації. Разом з профашистськими елементами гірку чашу підозр, недовіри зазнали навіть угорці-комуністи – всього від 20 до 30 тис. чоловіків віком від 18 до 50 років були інтерновані і прирівняні до військовополонених. Найвідчутніших втрат зазнала інтелігенція як найактивніша частина угорського населення.

Сьогодні більшість угорського населення проживає компактно на півдні Закарпатської області, у прикордонній смузі. Третина угорців мешкає у Берегівському, четверта частина – в Ужгородському районі. 2/3 закарпатських угорців проживають у населених пунктах, де вони складають більшість. Найчисленніші угорські громади проживають у містах: Берегово – (25 тис.), Ужгород – (16 тис.), Мукачево – (15 тис.), Виноградово - (7 тис.), с. Велика Добронь – (5 тис.). Серед угорців досить великий відсоток міських жителів, але в основному угорське населення зайняте у сільському господарстві [12].

З проголошенням незалежності України угорці Закарпаття сподівалися на державне визнання і засудження тих кривд, яких вони зазнали з боку тоталітарного режиму в повоєнні роки, на гарантії, що таке ніколи не повториться, на збереження своєї національної самобутності, правдивої історії, особистих і колективних прав на національно-культурну автономію, самоврядування. Ще угорці просять небагато: можливість написання в документах прізвища та родового імені рідною мовою, що виключить спотворення, аби таким чином

реалізувати елементарне і невід'ємне право кожної людини – право на своє національне ім'я [13].

Як в перший повоєнний рік, коли угорці з розумінням ставилися до вимог неугорського населення возз'єднатися з Радянською Україною, так і 1 грудня 1991 р. вони висловилися за незалежність України. Було би перебільшенням твердити, що закарпатські угорці, живучи під боком значно благополучнішої Угорщини, цілком інтегрувалися в українське суспільно-політичне життя. В реалізації своїх планів вони більше розраховують на власні сили, сім'ю, родичів і друзів. Майже половина угорців проявляє байдужість до політичних перипетій, до партій і громадських організацій належить всього 8,5 %. Перевагу віддають релігійним громадам, національно-культурним товариствам.

Висновки. Отже, можемо підсумувати, що угорсько-українське співробітництво в етнополітичній сфері має різноплановий, але цілісний і комплексний характер. Воно здійснюється на всіх рівнях міждержавних взаємин – від центрального до регіонального і локального. При цьому співробітництво охоплює різноманітні сфери – від захисту прав національних меншин до господарської співпраці та координації соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів. Поступово поглиблюється міжрегіональна співпраця та формування основ транскордонного українсько-угорського регіону, а також мультикультурних і поліетнічних єврорегіональних спільнот.

Список використаних джерел

1. *S. Benedek A. Immar nem terra incognita! // Botlik J. – Dupka Gy. Ez hat a hon... Tanyek, adatok,*

- dokumentumok a karpataljai magyarsag uletabol 1918–1991. Bp; Szeged, 1991.*
2. *Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / Віктор Олексійович Котигоренко. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.*
  3. *Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Бернштейн, Н. А. Зінкевич, В. Т. Зінич. – К., 2001. – 530 с.*
  4. *Яровий В. Новітня історія країн Східної Європи: курс лекцій (40-90-ті рр. ХХ ст.). – К.: Либідь, 1997.*
  5. *Балега Ю. Сепаратистські тенденції в сучасному Закарпатті / Юрій Балега // Культура Українських Карпат : традиції та сучасність / Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1-4 вересня 1993 року). – Ужгород : Гражда, 1994. – С. 65.*
  6. *Коша Л. Чиї ви сини? Огляд угорської етнографії / Л. Коша. – Ніредьгаза, 2004. – С.56.*
  7. *Ковач Е. – за демократію, проти автономії / Елімір Ковач // Закарпатська правда.– 1989. – 29 грудня. – С. 2.*
  8. *Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни. Кол. авторів; / за ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 216.*
  9. *Конституція Угорської Республіки // Конституції нових держав Європи та Азії / упорядник С.Головатий. – К.: Право, 1996. – С. 307–340.*
  10. *Лизанець П. Угорська національна меншина на Закарпатті. Доповідь / Петро Миколайович Лизанець // Матеріали міжнародної конференції «Міжетнічні відносини в Закарпатській Україні. – Ужгород., 1998. – С. 84.*

11. *Товт М. Визначення поняття „корінний народ” і „національна меншина” у міжнародних документах // Кримські татари: „національна меншина” або „корінний народ”: матеріали „круглого столу”. – К.,1999. – С 43–48.*
12. *Нариси історії Закарпаття. Том III (1946-1991) / [М. І. Андрусь, М. М. Болдижар, М. М. Вегеш та ін]. – Ужгород, 2003. – 648 с.*
13. *Nemzetközi tudományos konferencia // Kárpáti igazszó, 2000. – december 2. – Old.1–2. 19. Varjú F. Autonómiá akar az emigráns ruszin kormány // Nepszava. – 1993. – június 10. – Old. 2.*